

İbtidai siniflərdə nisbətən çətin hesab olunan sözlərin semantik təhlili

Könül Məmmədova¹

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai sinif şagirdlərinə tanış olmayan, nisbətən çətin hesab edilən sözlərin semantik izahından bəhs olunur. Bildiyimiz kimi, öz məzmununda işlənmiş söz ən müdrik mənə daşıyıcısıdır. Azərbaycan dili təlimində sözün mənə xüsusiyyətləri üzərində aparılan işlər daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə ibtidai siniflərdə tədris edilən Azərbaycan dili fənni şagirdlərin ana dilinin hər bir kəlməsinə qarşı həssaslıqla, hörmətlə və sevgi ilə yanaşmasına zəmin yaradır. Bu proses nəticəsində kiçikyaşlı məktəblilər ana dilini daha dərindən mənimsəyir, onun incəliklərini dərk edir və öyrənirlər. İbtidai sinif şagirdləri üçün çətin sözlər qrupuna terminlər, elmi anlayışlar, neologizmlər, kalkalar, dialektizmlər, poetizmlər, alınma sözlər, işlək olmayan və ya az işlək olan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji ifadələr, arxaizmlər, mənası tanış olmayan yeni sözlər, omonimlər, omoqraflar, paronimlər, omoformlar, antroponimlər və digər leksik vahidlər daxildir. Qeyd olunan sözlər şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilmədikdə onların hər biri “çətin söz” kimi dəyərləndirilir və nəticədə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradan amillərdən birinə çevrilirlər.

AÇAR SÖZLƏR

sözün mənə xüsusiyyətləri, çətin sözlər, lüğət fondu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.02.2026

Qəbul edilib: 28.05.2026

¹Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <http://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Semantic Analysis of Relatively Complex Words in Primary Education

Konul Mammadova¹

ABSTRACT

The article deals with the semantic explanation of words that are unfamiliar and considered relatively difficult for primary school students. In the course of this process a word used in its appropriate context is the most profound carrier of meaning. In Azerbaijani language teaching, work focused on the semantic features of words has always been of great importance. Especially in primary grades, the subject of Azerbaijani language creates a foundation for students to approach every word of their native language with sensitivity, respect, and love. In the course of this process, young students become more deeply acquainted with their mother tongue and explore and learn its nuances. The group of difficult words for primary school students includes terms, scientific concepts, neologisms, calques, dialectisms, poetic words, borrowed words, obsolete words, rarely used words, words whose spelling differs from pronunciation, phraseological expressions, archaisms, newly coined words with unfamiliar meanings, homonyms, homographs, paronyms, homoforms, anthroponyms, etc. Unless these words are fully mastered, each of them remains a “difficult word” and becomes a barrier to the development of students' speech culture.

KEYWORDS

Lexical semantics, challenging words, vocabulary range

ARTICLE HISTORY

Received: 14.02.2026

Accepted: 28.05.2026

¹Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<http://orcid.org/0000-0001-8664-4912> | konul.1970@mail.ru

Giriş

Söz psixoloji cəhətdən böyük şüuraltı qüvvəyə, pedaqoji baxımdan isə dərin təsir gücünə malik ünsiyyət vasitəsidir. Öz məzmununda işlənmiş söz ən müdrik mənə daşıyıcılarından biridir. Söz, geniş semantik imkanlara malik olduğundan onun öyrədilməsinə xüsusi diqqət göstərilməlidir. Xüsusilə ibtidai siniflərdə bu məsələyə daha həssas yanaşılmalıdır, çünki şagirdlər adətən həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan dili təliminə cəlb olunur, doğma dilin gözəlliyini, ahəngdarlığını duyaraq mənimsəyirlər. Məhz buna görə də Azərbaycan dilinin tədrisi deyərək yalnız dilin fonetikasi, morfologiyası, sintaksisi və s. kimi istilahlər deyil, eyni zamanda bədii sözün imkanları və onun insana təsir gücü də nəzərə alınmalıdır. İbtidai sinif şagirdlərində sözə həssas münasibətin formalaşdırılması onların nitqinin, təfəkkürünün və intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan, Ana dili fənni həm də digər fənlərin daha səmərəli öyrədilməsinə zəmin yaradır.

Metodlar

“İbtidai siniflərdə nisbətən çətin hesab olunan sözlərin semantik təhlili” adlı tədqiqat işi aparılarkən pedaqoji-metodik ədəbiyyatın təhlili, müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, təsvir, deduksiya və induksiya metodlarından istifadə olunmuşdur. Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun hərtərəfli inkişafının qayğısına qalmaq lazımdır. Bu amilləri nəzərə alaraq ibtidai sinif müəllimləri nitq təliminin müxtəlif üsul və metodlarından düzgün istifadə etməyi bacarmalı, şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktik və oyun xarakterli metodlardan da istifadə etməlidirlər.

Nəticələr

Kiçikyaşlı məktəblilərin söz ehtiyatı günü-gündən genişlənir. Onların ətraf aləmlə tanışlığı, məktəbdə, dərsləndənkənər fəaliyyətlərdə iştirakı, yeni mühitə daxil olması və ünsiyyət qurması lüğət fondunu müxtəlif tipli sözlərlə zənginləşdirməklə nəticələnir. Lakin öyrənənlər bu kəlmələrin əksəriyyətini qavramağa çətinlik çəkirlər. Mənasını, yazılışını, tələffüzünü bilmədikləri ifadələr onlar üçün “çətin sözlər”ə çevrilir. İbtidai sinif şagirdlərinin “çətin sözlər” qrupuna terminlər, elmi anlayışlar, neologizmlər, kalkalar, dialektizmlər (şivə sözlər), poetizmlər, alınma sözlər (ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli), işlək olmayan sözlər, az işlək olan sözlər, yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözlər, frazeoloji ifadələr, arxaizmlər, mənası tanış olmayan yeni sözlər, omonimlər (yazılışı və deyilişi eyni olub, leksik mənalara görə fərqlənən sözlər), omoqraflar (yazılışı eyni olub, vurğuya görə fərqlənən sözlər), paronimlər (tərkibindəki bir hərfə görə fərqlənən sözlər), omoformlar (yazılışı eyni olub, sözün kökünə görə fərqlənən sözlər), onomastik vahidlər, antroponimlər və s. daxildir. Həmin sözlər şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilmədikdə onların hər biri

“çətin söz” kimi qəbul olunur və uşaqların nitq mədəniyyətinin formalaşmasına maneə yaradır. Deməli, ibtidai sinif şagirdi (o cümlədən hər kəs) üçün tanış olmayan hər bir söz çətin hesab olunur. Əslində, bu şərti anlayışdır. Əgər şagirdin nitqinin, ümumi inkişafının səviyyəsi, məktəbə necə hazırlıqlı gəlməsi, şəhərdə və ya kənddə yaşaması, nitqinə hansı dialektin təsir göstərməsi, intellektual hazırlığı, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınarsa, çətin hesab edilən bəzi sözlərin digər uşaqlar üçün çətinlik törətməməsi, əksinə, asan mənimsənilən (həm orfoqrafik, həm orfoepik, həm də semantik baxımdan) sözlərin isə onlara görə çətin olması aşkara çıxar. Bununla belə, hər bir sinif üzrə şagirdlərin əksəriyyəti üçün çətin hesab edilən sözlər mövcuddur.

Müzakirə

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərə tanış olmayan sözlərin mənimsədilməsi zamanı semantik baxımdan çətinlik törədən sözlər sırasında terminlər xüsusi yer tutur. Termin – sözdür, lakin hər bir söz termin deyildir. Onlar elmi dilin əsasını təşkil edir və elmi üslubda dəqiq mənada işlənməsi zəruridir. Terminlər hər hansı bir əşya və ya anlayışı bildirir, həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən işlənir, adi məişət üslubunda onlara rast gəlinmir, əvəzində sinonimlərinə yer verilir (Abdullayev, 2014). Terminlərin ümumişlək sözlərdən fərqi onların mənasının hamı tərəfindən anlaşılıqlı olmasıdır. Bununla belə, termin ilə adi söz arasında qəti və keçilməz sərhəd qoymaq çətindir. Müasir şəraitdə bir çox terminlər gündəlik nitqə daxil olaraq adi sözlərə çevrilir və getdikcə ümumişlək xarakter daşıyır. Terminologiya olmadan dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək mümkün deyildir. Terminologiya dedikdə, yalnız elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid adlar və sözlər deyil, eyni zamanda inkişafı bağlı meydana çıxan məfhumları ifadə etmək üçün dildə yaradılan bütün yeni sözlər nəzərdə tutulur. Termin elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq törəyən sözdür (Abbasov, 2017, s. 15).

Elmi anlayışlar və terminlər adətən uşaqlar üçün qısa zaman kəsiyində naməlum qalır, onların mənasının məzmununa uyğun şəkildə mənimsədilməsinin məhz məktəb dövrünə xas xüsusiyyət olması həm fizioloji, həm də psixoloji səbəblərdən qaynaqlanır. Pedaqoji texnologiyalar prosesin təşkilinə yönəldilərsə, metodik baxımdan müsbət nəticə əldə etmək mümkündür (Cəfərova, 2021, s. 140).

Bəzi müəllimlər tərəfindən termin və elmi anlayışlar məzmunca eyniləşdirilir və ya sinonim kimi təqdim edilir. Lakin birinci istilah hər hansı elm, texnika, texnologiya, incəsənət və digər sahələrdə bəzi anlayışların adını bildirən söz və ya söz birləşməsi olduğu halda, ikinci təfəkkürün forması, predmet və hadisələrin ən mühüm xüsusiyyətlərini, əlaqələrini və münasibətlərini düşüncədə vəhdətdə ifadə edən fikir; müəyyən ümumi və məcmunca onun üçün spesifik əlamətləri fərqləndirən və ümumiləşdirən düşüncə və ya düşüncələr sistemidir (Axundov, 2013).

Elmi anlayışların, terminlərin mənimsədilməsi uşağın nitqinin, təfəkkürünün inkişafında inqilabi rola malikdir. O, obrazlı anlayışların və mücərrəd təfəkkürün formalaşdırılması ilə sıx əlaqədardır. Kiçikyaşlı məktəblilərdə termin və elmi anlayışların öyrədilməsi məhz obrazlı təfəkkürə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Prosesin məqsədyönlü və planlı şəkildə təşkili müsbət nəticənin əldə olunmasına zəmin yaradır, bu da 12 yaşdan sonrakı dövrü əhatə edir (Həbibova, 2016).

İbtidai sinif şagirdlərinə yeni sözlərin mənimsədilməsi yalnız eyni istiqamətli fəaliyyətlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Ola bilsin ki, uşaq hər hansı kəlməni əvvəllər eşidib, lakin məzmununu dərk etməyib. Belə halda nitqin kəmiyyətcə zənginləşdirilməsi ona tanış olan sözün semantikasının mənimsədilməsi yönümündə iş aparmaqla həyata keçirilməlidir. Kəmiyyətcə zənginləşmə çoxşaxəli proses olduğundan müəllim situasiyaya görə düzgün seçim etməyi bacarmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “nitqin zənginləşdirilməsi yalnız kəmiyyətcə genişləndirilmədən ibarət deyil” (Baliyev, 2014). Nitqin yeni və tanış olmayan sözlər hesabına kəmiyyətcə zənginləşdirilməsi keyfiyyətcə genişləndirilməsindən kənarda aparıla bilməz. Onlar bir-birilə əlaqəli və vahid prosesin tərkib hissələri kimi eyni dərəcədə əhəmiyyətli və zəruridirlər.

Tanış olmayan, çətin sözlərin mənimsədilməsi şagirdlərin nitqlərinin saflaşmasına, yanlış anlaşılmalara qarşısının alınmasına, sözlərin deyilişi, yazılışı ilə bağlı səhvlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Kəlmələrlə yalnız semantik tanışlıq onların aktiv lüğət fonduna daxil olmasına əsas vermir. Söz yazılı və şifahi nitqdə düzgün şəkildə işlənərsə, aparılan işin səmərəliliyi ortaya çıxar, kiçikyaşlı şagirdlərin aktiv lüğət fondu formalaşar. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisi metodikasının əsas məqsədi yeni, tanış olmayan, çətin sözlər hesabına lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsidir. Məlumdur ki, hər bir dil daşıyıcısının lüğət fondu sözlərin işləkliyi baxımından fəal və passiv hissəyə ayrılır. Yaddaşın bu növündə fəal söz bazası, eşitmə və görmə analizatorlarında isə hərflər və səs kodlarından ibarət passiv baza yerləşir (Həsənlı, Abdullazadə, 2015).

Fəal və qeyri-fəal lüğəti müqayisə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, sözü mənimsəmək onun yalnız mənasını qavramaqdan ibarət deyil, əsas məqsəd hər bir kəlmənin nitqdə düzgün və məqamına uyğun istifadə olunmasıdır (Tağıyev, 2006). Şagird sözlərin mənasını anlayaraq düzgün istifadə edərsə, həmin kəlmə aktiv bazaya keçir və nitqdə rahatlıqla işlədilir. Əgər sözlər yalnız eşitmə və görmə kodlaşması şəklindədirsə, onda passiv bazada qalır. Belə kəlmələrin nitqdə istifadə ehtimalı isə aşağı olur.

Nəticə

1. Kiçikyaşlı məktəblilərin fəal və passiv lüğət bazaları arasında keçilməz sərhəd yoxdur, mobil davamlılıq var, aktiv bazanın tərkibi yeni, tanış olmayan, çətin sözlərin hesabına, yəni qeyri-fəal fondan keçməklə genişlənir. Müəllimin əsas vəzifəsi həmin prosesi düzgün tənzimləmək, idarə və təşkil etməkdən ibarətdir. Öyrədən öncədən məqsədyönlü fəaliyyət planı qurmalıdır. Bunu lüğət üzrə işin tərkib hissəsi kimi həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur.

2. İbtidai sinif şagirdlərinin dilimizin lüğət fonduna yiyələnmələrini təmin etmək və eyni sözün mənası, semantikasi üzərində məqsədyönlü iş aparmaq zəruridir.

3. Kiçikyaşlı məktəblilərə çətin olan sözlərin, anlayışların mənasının dəqiqləşdirilməsi istiqamətində iş qurmaq, eyni zamanda şagirdlərin sözün üslubi vəzifəsinin dərk edilməsi və nitqdə ondan faydalanmaq vərdişlərinin formalaşdırılması üzrə iş aparılmalıdır.

4. Kiçikyaşlı məktəblilərin söz bazasının fəallaşdırılması və səhvləri üzərində çalışmaları istiqamətində iş aparılmalıdır.

5. Tədris prosesinin daha uğurlu nəticələnməsi üçün semantik istiqamət digərləri ilə vəhdət təşkil etməlidir. Belə ki, çətin sözlərin orfoqrafik, orfoepik baxımdan mənimsədilməsi görülən pedaqoji işləri tamamlamaq, onlara yekun vurmaq xarakteri daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. (2017). *Yazı qaydalarımızın kitabı-müqəddəsi. Orfoqrafiya lüğəti*. “Kaspi”.
2. Abdullayev, N. (2014). *Nitq mədəniyyətinin əsasları*. “ADPU” nəşriyyatı.
3. Axundov, A. (2013). *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti*. “Şərq-Qərb”.
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). “*Azərbaycan məktəbi*” jurnalı, 5.
5. Balıyev, H. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Qismət”.
6. Cəfərova, N. (2021). *Oxu təliminin metodikası*. “ADPU” nəşriyyatı.
7. Həbibova, N. (2016). İbtidai siniflər üçün terminlər lüğəti. “Altun Kitab”.
8. Həsənlı, B., Abdullazadə, N. (2015). *İfadəli oxu*. “Müəllim”.
9. Tağıyev, B. (2006). *Oxu təlimi*. “ADPU” nəşriyyatı.
10. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Edu.gov.az. <http://edu.gov.az/upload/file/tehsil-pillesinin-dovlet-standartlari-ve-proqramlari.pdf>